

Η κριτική ως εκδούσα αρχή: το παράδειγμα της «Σχολής Θεσσαλονίκης».

Τραϊανός Μάνος

Του Πέτρου και της Πόπης

Αποτελεί κοινό τόπο ότι η λογοτεχνική κριτική, εκτός των παντοειδών άλλων λειτουργιών της είναι υπεύθυνη και για την απόδοση συγκεκριμένων ταυτοτικών χαρακτηριστικών αρχικά στους λογοτέχνες και κατ' επέκταση σε ομάδες/γενιές λογοτεχνών που συχνά (και για λόγους που δεν είναι της παρούσης) (αυτό/ετερό)προσδιορίζονται και ως «σχολές». Τα χαρακτηριστικά αυτά ενίοτε προσδιορίζουν επαρκώς το αντικείμενο στο οποίο αποδίδονται ενώ άλλοτε (κι εδώ ανήκει η περίπτωση μας) καταλήγουν εντέχνως πεποιημένες (αν)αλήθειες, που, εξαιτίας της συνεχούς κι άκριτης επανάληψής τους, τείνουν να αποκτήσουν αξιωματική ισχύ. Επιβεβαιωτικό παράδειγμα του ισχυρισμού αυτού αποτελεί η λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης στη δεκαετία του 1930, της οποίας οι κριτικές τύχες τής έμελλαν να καθιερωθεί ως λογοτεχνική «σχολή Θεσσαλονίκης».

Ο όρος, παρότι κανονικοποιήθηκε και υιοθετείται πλέον από την κριτική ως αντιπροσωπευτικός μιας συγκεκριμένης φάσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ουσιαστικά παραμένει μια αοριστία. Καθότι, αν κανείς περιδιαβάσει στη σχετική κριτικογραφία της τελευταίας εβδομηκονταετίας, εύκολα αντιλαμβάνεται ότι τόσο τα χρονολογικά όσο και τα ειδολογικά όρια της «σχολής» προσαρμόζονται κατά το δοκούν ώστε να εξυπηρετούν τις (ανα)ζητήσεις του εκάστοτε κριτικού. Έτσι, ενώ αρχικά ο όρος «σχολή» χρησιμοποιήθηκε (ορθώς ή μη, δεν με αφορά εδώ) για να υποδηλώσει την (υποτιθέμενη) ποικιλότητα ομοιότητα των έργων συγκεκριμένων συγγραφέων – των πεζογράφων δηλαδή του κύκλου των *Μακεδονικών Ημερών* – στη συνέχεια υιοθετήθηκε για να προσδιορίζεται εν γένει η λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης.¹

Στην περιπλοκότητα του ζητήματος συντείνει η αόριστη – και ιδιοτυπική σχεδόν – χρήση των όρων «γενιά» και «σχολή», που, όπως προκύπτει από τη συνεξέταση των κριτικών κειμένων, αντιμετωπίζονται – σε ένα πρώτο, θεωρητικίζον, επίπεδο - αντιστικτικά (ως χωροχρονικές έννοιες που αλληλεπικαλύπτονται, με την πρώτη συνήθως να περιέχει τη δεύτερη). Παράλληλα όμως, και αφού συγκεκριμενοποιηθούν σε «γενιά του '30» και «σχολή Θεσσαλονίκης» (με τα ανάλογά τους συμπαρομαρτούντα) αντίστοιχα, καταλήγουν, αντιπαραβαλλόμενοι, σε ένα αντιθετικό δίπολο αρκούντως δηλωτικό των ένθεν και ένθεν λογοτεχνικών διαφορισμών και – ιδιαίτερα – των κριτικών προ/από/επί-τιμήσεων.

Αφενός, λοιπόν, η αδυναμία σαφούς προσδιορισμού του όρου «σχολή Θεσσαλονίκης» και αφετέρου η (εμμέσως προκύπτουσα) άποψη ενός μέρους της κριτικής που θέλει τη «σχολή Θεσσαλονίκη» να ταυτίζεται αυτόχρονα με τη λογοτεχνική παραγω-

¹ Η σύγκριση δύο χρονολογικά ακραίων θέσεων είναι αποκαλυπτική: ο Άγρας (1935) περιλαμβάνει στη «σχολή» όσους έγραψαν πεζογραφία κατά τη δεκαετία του '30 στη Θεσσαλονίκη. Ο Τσάκωνας (1990) σε μια απόπειρα συνολικής πραγμάτευσης του ζητήματος, θεωρώντας πιθανώς ταυτόσημους τους όρους «σχολή Θεσσαλονίκης» και «λογοτεχνία Θεσσαλονίκης», περιλαμβάνει όσους έγραψαν λογοτεχνία, ποίηση, κριτική, δοκιμιογραφία κ.α. από το 1930 ως και τη β' μεταπολεμική γενιά.

γή της Θεσσαλονίκης εν συνόλω, λόγω, κυρίως, χωρικών οριζουσών, αποτελούν δύο από τις βασικές συνιστώσες της – προβληματικής – ταυτότητάς της.

Εισηγητής του όρου «σχολή Θεσσαλονίκης» είναι ο Τέλλος Άγρας², ο οποίος στο άρθρο του «Μια ματιά στη λογοτεχνική Θεσσαλονίκη. Πρόσωπα και κείμενα» (*Ελληνικά Φύλλα*, τχ. 5, Ιούλ. 1935, σς. 143-151³), θέλοντας να παρουσιάσει το λογοτεχνικό πρόσωπο της Θεσσαλονίκης, το οποίο αποτελείται από 15-16 ανθρώπους, ανιχνεύει στους συγγραφείς που ζουν σε αυτήν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τους εντάσσουν στην ίδια «ομάδα», τα εξής: (α) την πρωτοκαθεδρία του Σπανδωνίδη, στον οποίο οφείλεται η σύμπτυξη της ομάδας⁴, (β) την απουσία προγενέστερης εντόπιας λογοτεχνικής παράδοσης και (γ) το ότι οι εν λόγω συγγραφείς έγιναν ευρύτερα γνωστοί σε λιγότερο από μια δεκαετία⁵. Πυρήνας της ομάδας αυτής είναι ο κύκλος των *Μακεδονικών Ημερών*, οι πεζογράφοι του οποίου αποτελούν «ολόκληρη σχολή» (33), στην οποία, εκτός από τα παραπάνω, αποδίδονται και τα εξής πρόσθετα χαρακτηριστικά: (α) θυσία και ευγένεια (:), (β) φιλολογική κατάρτιση, (γ) ευρωπαϊκή παιδεία και (δ) εμφανής προτίμηση προς τις σύγχρονες τους νεωτερικές λογοτεχνικές αναζητήσεις της Ευρώπης.

Τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας της «σχολής» έχουν ήδη επισημανθεί: ειδολογικά πρόκειται για πεζά έργα (τα οποία μάλιστα διέπονται, πάντα κατά τον Άγρα, από ποιητικότητα και χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό την ψυχανάλυση) και χρονολογικά για έργα που έχουν παραχθεί κατά τη δεκαετία του '30. Πέραν όμως από την ειδολογική και χρονική τους ένταξη, σημαίνουσα είναι και η χωρική καταγωγή τους, η Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τα πεζογραφήματα των: Αλκιβιάδη Γιαννόπουλου, Γιώργου Δέλιου, Στέλιου Ξεφλούδα και Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, τους ανήκοντες σε ό,τι επιτυχώς έχει περιγραφεί ως «μοντερνιστική κίνηση (και όχι κίνηση) της Θεσσαλονίκης» (Chiappone 2006/2009).⁶

Συνοψίζω: «σχολή Θεσσαλονίκης», κατά τον δημιουργό του όρου, είναι η ολιγομελής ομάδα πεζογράφων που σχετίζεται άμεσα με το περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες* (στην πρώτη του, προφανώς, περίοδο: 1932-1939), έχει στέρεες φιλολογικές βάσεις και ευρωπαϊκή παιδεία, γράφει κυρίως δυτικότροπα (ήτοι μοντερνιστικά) πεζογραφήματα και αποτελεί τον πυρήνα της λογοτεχνικής παραγωγής της πόλης.

Αμφιβάλλω, εντούτοις, για το αν ο Άγρας χρησιμοποιώντας τον όρο «σχολή» στόχευε παράλληλα και στη γραμματολογική της ένταξη ή έστω στην αντιπαράθεσή της, μέσω της απόδοσης διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών, προς την αντίστοιχη (χρο-

² Περί «σχολής» είχε γίνει λόγος, άκρως επιγραμματικά και εν είδει ερωτήματος, και παλιότερα, βλ. π.χ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17/1/1934.

³ Αναδημοσιεύεται στον *Πολίτη*, Νοέμβρ. 1983, ειδ. τχ., σς. 32-39, όπου και οι παραπομπές.

⁴ Ένα από τα βασικά κριτήρια που συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης λογοτεχνικής σχολής είναι η συγκέντρωση των λογοτεχνών που την αποτελούν γύρω από μια ηγετική φυσιογνωμία (*Dictionnaire* 2005: 158-159, *Λεξικό* 2007: 2138, *Reallexikon* 1997: 401-403), όπως π.χ. ο Σολωμός στην «Επτανησιακή» ή ο Παλαμάς στη «Νέα αθηναϊκή». Ως πνευματικό ταγό της «σχολής Θεσσαλονίκης» η κριτική προσπάθησε, έμμεσα, να αναδείξει τον – κριτικό ολκής – Πέτρο Σπανδωνίδη, η παρουσία του οποίου στο πνευματικό γίγνεσθαι της πόλης υπήρξε αναντίρρητα επιβλητική (και ενίοτε καθοδηγητική).

⁵ Πέραν αυτών, ο Άγρας επισημαίνει και δύο βασικές διαφορές Αθήνας-Θεσσαλονίκης: αφενός την ισχυρή παρουσία του πανεπιστημίου στην πνευματική ζωή της δεύτερης και αφετέρου την πιο «πειθαρχημένη» και περισσότερο «συντεταγμένη» λογοτεχνική παραγωγή της (39).

⁶ Τα αντίστοιχα έργα στα οποία αναφέρεται ο Άγρας είναι τα εξής: *Κεφάλια στη σειρά. Έντεκα διηγήματα* (1934) / *Οι άνθρωποι που νοσταλγούν* (1934) / *Τα τετράδια του Παύλου Φωτεινού* (1930), *Εσωτερική συμφωνία* (1932), *Εύα* (1934) / *Αντρέας Δημακούδης. Ένας νέος μοναχός* (1935).

νολογικά) λογοτεχνία της Αθήνας.⁷ Θεωρώ, αντίθετα, ότι χρησιμοποίησε τον όρο καταχρηστικά ή τουλάχιστον όχι με τις συνήθειες θεωρητικές του συνδηλώσεις, για να υποδείξει απλώς την, αδιαμφισβήτητη, απόκλιση της Θεσσαλονίκης από τα σύγχρονά του αθηναϊκά λογοτεχνικά ειωθότα, τουτέστιν το ηθογραφικό/αστικό/ιστορικό διήγημα/μυθιστόρημα. Άλλωστε, το άρθρο του αυτό, που αποτελεί την πρώτη απόπειρα αποτίμησης σύνολης της σύγχρονης του λογοτεχνικής Θεσσαλονίκης, παρά τις επιμέρους ελλείψεις, επιβεβαιώνει την κριτική εγρήγορση και τη θέλησή του για μια, κατά το δυνατόν, αντικειμενική προσέγγιση του ζητήματος.⁸ Παράλληλα, φαίνεται να παίζει ρόλο διαμεσολαβητικό, λόγω της ουδετερότητας και της νηφαλιότητάς του, στην, ήδη διετή τότε, διαμάχη μεταξύ της *Νέας Εστίας* και των *Μακεδονικών Ημερών*, με κύριους εκπροσώπους τον Πέτρο Χάρη και τον Πέτρο Σπανδωνίδη αντίστοιχα, που δορυφορούνται αμφοτέρωθεν από μια πλειάδα συγγραφέων και κριτικών.

Η διαμάχη ξεκίνησε όταν η *Νέα Εστία* έθεσε, δημιουργώντας έτσι το αναγκαίο *casus belli*, ζήτημα επαρχιωτισμού της θεσσαλονικιάς λογοτεχνίας, υπονοώντας τον ποιοτικό διαφορισμό της από αυτήν της Αθήνας.⁹ Έτσι, τη «σύσταση στους νέους που γράφουν στις επαρχιακές εφημερίδες», που φέρει τον εύγλωττο τίτλο «Επαρχιακοί ορίζοντες», του Π. Χάρη (διευθυντή της, αναντίλεκτα, συντηρητικής *Νέας Εστίας*) θα ακολουθήσει η νευρώδης απάντηση των *Μακεδονικών Ημερών*, η οποία θα πρέπει να αποδοθεί ανενδοίαστα, νομίζω, στον Σπανδωνίδη (εμπνευστή και συνιδρυτή του πρωτοποριακότερου περιοδικού της εποχής). Δύο αντίστοιχα παραδειγματικά αποσπάσματα αρκούν για να καταδειχθούν οι ένθεν και ένθεν διαθέσεις:

Θα ήθελα λοιπόν να κάμω μια σύσταση στους νέους που γράφουν στις επαρχιακές εφημερίδες. Ανάγκη να κοιτάζουν τί υπάρχει γύρω τους και να το τονώσουν. Ας μη νομίσουν ότι τους προτρέπω να κλείσουν τον πνευματικό τους ορίζοντα. Άλλωστε, πώς θα τον κλείσουν, αφού λείπει στις περισσότερες επαρχίες; Η προσπάθειά τους βρίσκεται ακόμα σε άλλο στάδιο. Πρέπει να δημιουργήσουν τον ορίζοντα αυτόν. Και θα το κατορθώσουν, αν ξεχάσουν τις ανησυχίες των άλλων και θυμηθούν πού βρίσκονται, με ποιούς ζουν, για ποιούς γράφουν. Για να αισθανθούν τις μεγάλες ανησυχίες, να είναι βέβαιοι ότι υπάρχει πάντα καιρός... (Χάρης 1934: 470, η υπογράμμιση δική μου).

[...] καταλαβαίνει κανείς τον άνθρωπο που κατά βάθος δεν κάνει άλλο παρά να σπεύδει να διαλαλήσει την ιδιότητα του πρωτευουσιάνου που θέλει και καλά να του την προσέξουν, να την ακούσουν, να τη ναισθήσουν: «Πώς, κύριοι επαρχιώτες, εσείς τολμάτε να σταθείτε κοντά μας; Λίγο παραπέρα, σας παρακαλώ!» [...] Η μεταπολεμική όμως πεζογραφία δεν είναι πια – δυστυχοευτυχώς – αποκλειστικά αθηναϊκή· είναι πανελλήνια πεζογραφία αστική και κοσμοπολιτική [...] Μια καθαρά επαρχιωτική πεζογραφία είναι αναχρονισμός [...] Πρωτευουσιανισμός-ρεζιοναλισμός. Η Αθήνα υπεράνω πάντων! Η πρωτεύουσα υπεράνω των επαρχιών-αποικιών! Ιδού το νέο κήρυγμα του κ. Χάρη. Εμείς

⁷ Και ο ίδιος άλλωστε αποδέχεται ότι «από τον τίτλο του πρώτα-πρώτα, ως την τελευταία του λεπτομέρεια, το παρουσίαζα [το εν λόγω άρθρο], πρώτος εγώ, ωσάν απλή ιχνογραφηση, ψηλαφητήν έρευνα, όπου ζητούσα βοήθεια και φώτα από τους δυνάμενους και τους γνωστικούς!», δεδομένου ότι «δεν είμαι ακόμη γραμματολόγος. Είμαι – τόσο μπορώ, ως τώρα – απλός κριτικός.» (Άγρας 1936: 100-102, η υπογράμμιση δική του).

⁸ Γεγονός που εκτίμησαν και οι συνεργάτες των *Μακεδονικών Ημερών*: «Την εργασία των Μακεδόνων συγγραφέων τη κοίταξε πρώτος αυτός [ο Άγρας] κυκλικά και ζήτησε πρώτος αυτός να την εξηγήσει και να την περιγράψει στο σύνολό της. Οι Μακεδόνες δε μπορεί παρά να είναι ευχαριστημένοι από μια τέτοια ανιδιοτελή και θερμή χειρονομία.» (άνωνυμο 1935β: 333).

⁹ Για τη διαμάχη, όπως προκύπτει από τον περιοδικό τύπο της εποχής, βλ., κυρίως: Χάρης (1934α: 470), Ο βραδυνός (1933), Οι Μακεδονικές Ημέρες (1934: 193-194), Χάρης (1934β: 998-999), [άνωνυμο] (1935α: 45), Χάρης (1935:292), Ζώρας (1936: 921-928), Χάρης (1936: 945), Γεωργιάδης (1937: 51-53), [άνωνυμο] (1937: 269), Ξενόπουλος (1938).

γνωρίζαμε ως τώρα πως η Αθήνα είναι το πολιτικό κέντρο της χώρας μας, δημιουργήμα του δικού μας πόθου και της δικής μας επιθυμίας, κέντρο συμβατικό της αγάπης και της εμπιστοσύνης μας. Τώρα ο κ. Χάρης κηρύσσει άλλα. Μα δε φοβάται, ότι είναι το κήρυγμά του αντεθνικό; (Οι Μακεδονικές Ημέρες 1934: 193-195, η υπογράμμιση δική τους).

Ωστόσο, η μομφή – που αφενός διατυπώθηκε γενικά για την επαρχία και αφετέρου θεωρήθηκε πολύ δεικτικότερη από όσο πραγματικά ήταν – δεν αφορούσε ευθέως την ποιότητα των λογοτεχνικών έργων, αλλά την αδυναμία της επαρχιώτικης Θεσσαλονίκης να δημιουργήσει δική της πνευματική κίνηση, ανάλογη της πρωτεύουσας, αναγνωρίζοντας στην τελευταία ρόλο καθοδηγητικό. Ταυτοσημία, προφανώς, αλλά τεχνηέντως δημιουργημένη ώστε η κατηγορία να θεωρηθεί απλώς «σύσταση» ικανή συνθήκη έκτοτε ώστε η διαμάχη πρωτεύουσας-επαρχίας να καταστεί διαχρονική.

Ουσιαστικά, το βασικό δίπολο βάσει του οποίου κρίνεται τώρα η λογοτεχνική παραγωγή είναι αυτό του κέντρου (πρωτεύουσας) και τη περιφέρειας (επαρχίας). Εν ολίγοις, ο βαθμός που η Θεσσαλονίκη ανταποκρίνεται στις πνευματικές – και δη λογοτεχνικές – επιταγές της Αθήνας καθορίζει και τη στάση της τελευταίας ως προς την πρώτη. Αλλά η Θεσσαλονίκη, αντί να συναινέσει στις ως άνω «συστάσεις»,

[...] επαναστατεί. Δεν αναγνωρίζει πια πνευματική πρωτεύουσα την Αθήνα. Σηκώνει μπαίρακι δικό της και κηρύττει λογοτεχνικό σχίσμα, ανεξαρτησία και αυτοτέλεια. Γιατί η Αθήνα δεν κρίνεται πια ικανή κι αξία γι' αρχηγία. Εχρεωκόπησε, έπεσε έξω, τα έκαμε θάλασσα. Οι λογοτεχνικές «φίρμες» της Αθήνας δεν περνούν πια στη Θεσσαλονίκη, τελείωσε! Αναθεώρησαν κι εκεί πέρα τις καθιερωμένες αξίες και τις έβαλαν όλες στο ράφι. Κάτω η παράδοση! Οι λογοτέχνες της Θεσσαλονίκης αρχίζουν από την αρχή [...] Επανάσταση, σχίσμα κι ανεξαρτησία. Η Θεσσαλονίκη αποτελεί πια κέντρο χωριστό. Τραβά το δρόμο της μονάχη. Αύριο θα αποδειχθεί ανώτερη απ' την Αθήνα. Κι η Αθήνα – τί θα κάμει; – θα προσχωρήσει [...] ούτε οι παραδόσεις, ούτε οι πνευματικές πρωτεύουσες καταργούνται από τη μια μέρα στην άλλη. Αρχίζουμε από την αρχή και προχωράμε μονάχοι μας είναι ένας λόγος. Τα πράγματα λένε άλλα. Το κάτω-κάτω η Αθήνα δεν είναι μόνο σήμερα «πνευματική πρωτεύουσα» του Ελληνισμού ήταν από την αρχή του Βασιλείου και θα είναι όσο θα υπάρχει Ελλάς [...] Δεν είναι δυνατό να μη σέβονται την παράδοση και να μην αναγνωρίζουν ως πνευματική πρωτεύουσα την Αθήνα, λίγο ακόμα και στην Αθήνα θ' ανήκουν κι αυτοί (Ξενόπουλος 1938, η υπογράμμιση δική μου).

Ως «επανάσταση», λοιπόν, αντιμετωπίζεται από μέρος της – παραδοσιακής – κριτικής η μοντερνιστική γραφή των θεσσαλονικέων αφού αδιαφορούν για την προϋπάρχουσα ελληνική παράδοση (κυρίως της ηθογραφίας) και αρνούνται να ακολουθήσουν τις σύγχρονες συγγραφικές τάσεις των Αθηνών.

Μέσα σε αυτό το κλίμα – της μομφής ή της κατάκρισης – η κατεστημένη κριτική αποδίδοντας, ήδη από το 1932, γενικά στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης (αλλά στοχεύοντας ειδικά στον κύκλο των *Μακεδονικών Ημερών*) ένα βασικό στοιχείο ετερότητας ως προς αυτήν της Αθήνας, αυτό της ποιοτικής διαφοροποίησής τους, θέτει μια βασική παράμετρο για τη συγκρότηση της ταυτότητάς της. Ο Άγρας έρχεται κατόπιν να τη συμπληρώσει, με φίλα κείμενες ωστόσο διαθέσεις, όπως τουλάχιστον προκύπτει από το – ευπρόσωπο, εντέλει – μελέτημά του, το οποίο, εντούτοις, δεν έμεινε άμοιρο αντιδράσεων.¹⁰

¹⁰ Ο Ιωάννης Μπήτος (1936: 43-50), με το άρθρο του «Μικρή συμβολή στη μακεδονική λογοτεχνία», προσπάθησε να αναίρεσει δύο από τις βασικές θέσεις του Άγρα: την εντοπιότητα των λογοτεχνών της «σχολής» και την απουσία προγενέστερης λογοτεχνικής παράδοσης. Προηγήθηκαν του Μπήτου, όπως προκύπτει από δικές του πληροφορίες στο παραπάνω άρθρο, οι Ζωγραφάκης (εφ. *Νέα Αλήθεια*), Ταχογιάννης (εφ. *Μακεδονία*), Ωρολογάς (εφ. *Νέα Αλήθεια*), τα άρθρα των οποίων όμως δεν μπόρεσα να εντοπίσω και να αξιοποιήσω περαιτέρω, λόγω της σπανιότητας των αντίστοιχων φύλλων. Το *terminus post quem* πάντως αποτελεί ο Ιούλιος του 1935, οπότε δημοσιεύεται το άρθρο του Άγρα και *terminus*

Παρά τις, περισσότερο ή λιγότερο δικαιολογημένες, ενστάσεις όμως, ο όρος έχει ήδη υιοθετηθεί από τους επιγόνους του Άγρα, οι οποίοι έκτοτε διακρίνονται – πώς αλλιώς – σε δύο κατηγορίες: τους απολογητές και τους επικριτές του. Σημείο σύγκλισης αμφοτέρων ο ίδιος ο όρος «σχολή Θεσσαλονίκης», αφού ακόμα κι όσοι αρνούνται την ύπαρξή της χρησιμοποιούν τον όρο για να τον απορρίψουν στη συνέχεια.

Οι οπαδοί, λοιπόν, του όρου (που, σημειωτέον, αποτελούν μειοψηφία) όχι μόνο θα τον υιοθετήσουν αλλά θα τον επεκτείνουν κιόλας, πολλές φορές άκριτα και κατά το δοκούν, αρχικά συμπεριλαμβάνοντας στη «σχολή» σύσσωμο τον κύκλο των *Μακεδονικών Ημερών* και καταληκτικά ταυτίζοντας τη «σχολή Θεσσαλονίκης» με τη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης εν γένει ή, ακόμα αφελέστερα, με «όλα τα πνευματικά [της] πεδία» (Ζώρας 1936: 924).

Οι αρνητές του από την άλλη, επικρίνοντας τον προκατασκευασμένο ταυτοτικό του (ετερο)προσδιορισμό, θα αντιτάξουν στον όρο «σχολή Θεσσαλονίκης» τον, άκρως δηλωτικό των προθέσεων τους πλην απολύτως ασαφή, όρο «σχολή ήθους»¹¹, τον οποίο ο Τόλης Καζαντζής, κύριος υποστηρικτής του και πιθανώς εισηγητής του, αναλύει ως εξής:

Συγγραφική επιμέλεια που δημιουργεί πολλές αναστολές αλλά που οδηγεί στην καλύτερη δυνατή ποιότητα, αναζήτηση της αναγνώρισης από τους αυστηρούς και δίκαιους γνωρίζοντες, τήρηση κάποιων κανόνων δεοντολογίας και σοβαρή και πολύπλευρη λογοτεχνική γνώση (1983: 21).

Η ταυτότητα της «σχολής», εδραιωμένη πλέον, δεν παύει να εμπλουτίζεται με καινούργια στοιχεία, τα οποία, λειτουργώντας ισχυροποιητικά, οδηγούν σταδιακά στη νομιμοποίηση του όρου.¹² Παραθέτω τα βασικότερα, σχολιάζοντάς τα παράλληλα:

1. απουσία, εντόπιας, λογοτεχνικής παράδοσης¹³: πρόκειται για ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που η κριτική εντοπίζει στη Θεσσαλονίκη (αλλά και στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο) μέχρι περίπου τη δεκαετία του '20, οπότε αναφαίνονται οι απαρχές της πνευματικής της (ανα)γέννησης, εξαιτίας, κυρίως, της έκδοσης των *Μακεδονικών Γραμμάτων* (1922). Συχνότατα, μάλιστα, η απουσία λογοτεχνικής παράδοσης ταυτίζεται με την απουσία πνευματικής ζωής εν γένει. Αιτιολογείται με αυτόν τον τρόπο,

ante quem ο Απρίλης του 1936, οπότε δημοσιεύεται το άρθρο του Μπήτου όπου γίνεται η σχετική αναφορά.

¹¹ Καζαντζής (1983: 21), Κύρου, (1984: 728), Καζαντζής (1985α: 28), Καζαντζής (1985β: 404), Καζαντζής (1986: 14), . Πβ. και τη θέση του Άγρα, ο οποίος υποστήριζε ότι, πέραν των άλλων γνωρισμάτων της, η «σχολή» διακρινόταν και από το «φιλολογικό ιδανικό» που πρέσβευε (1983: 39).

¹² Σε αυτό συνέτειναν, προφανώς πετυχαίνοντας το αντίθετο από την πρόθεση των περισσότερων συνεργατών, τα ευάριθμα αφιερωματικά τεύχη στη Θεσσαλονίκη: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 94-95, (Οκτ.-Νοέμβρ. 1962), *Νέα Εστία*, τχ. 850, (Δεκ. 1962), *Τέχνη και Πολιτισμός*, τχ. 8 (Απρ.-Μάιος 1981) και τχ. 9 (Αύγ.-Σεπτ. 1981), *Ο Πολίτης*, ειδ. τχ. (Νοέμβρ. 1983), *Διαβάζω*, τχ. 128 (8 Οκτ. 1985), *Νέα Εστία*, τχ. 1403 (Δεκ. 1985), *Αντί*, τχ. 324 (15 Αυγ. 1986), *Νέα Πορεία*, ειδ. έκδοση (Ιούν. 1988), *Οδός Πανός*, τχ. 133 (Ιούλ.-Σεπτ. 2006), τα οποία, με τίτλους όπως «Λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης» ή «Λογοτέχνες της Θεσσαλονίκης», συνέβαλαν στον τοπικό προσδιορισμό της μοντερνιστικής αυτής λογοτεχνίας αλλά και στην απόσχιση της από την υπόλοιπη λογοτεχνική παραγωγή. (Το ίδιο κάνει και ο Λίνος Πολίτης τιτλοφορώντας ένα από τα υποκεφάλαια της *Ιστορίας* του «Πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης»).

¹³ Άγρας (1983: 32), Βαφόπουλος (1962: 1714), Κιτσόπουλος (1962: 1782), Αλαβέρας (1970:), Πίστας (1973: 31), Μακρής (1973: 255), Καζαντζής (1985α: 27), Στεργιόπουλος (1985: 332), Καζαντζής (1985β: 398), Καζαντζής (1986: 13), (Σφυρίδης (1990: 5-6).

δεδομένης της ανυπαρξίας οποιουδήποτε δεσμού, η στροφή της «σχολής» στον δυτικόφερτο μοντερνισμό, η αδιαφορία της προς την προγενέστερη ελληνική λογοτεχνική παράδοση αλλά και η ρήξη της με τα σύγχρονά της κυριαρχούντα λογοτεχνικά πρότυπα.

Αναντίλεκτα, εντόπια παράδοση υπό την έννοια ενός προγενέστερου συνόλου λογοτεχνημάτων που επέδρασαν καταλυτικά στους θεσσαλονικείς λογοτέχνες της γενιάς του '30 δεν υπήρξε. Ωστόσο, υπήρχε σαφέστατα πνευματική ζωή, γνώση της οποίας είχε ο κύκλος των *Μακεδονικών Ημερών*, παρά τα όσα υποστήριζε ο Βαφόπουλος περί «έρημης χώρας». Κατά περιόδους, μάλιστα, υπήρξε παραγωγικότητα, ανεξαρτήτως της χαμηλής, κατά κανόνα, ποιότητάς της¹⁴, με κατώτατο όριο έναρξης το 1850 περίπου, οπότε ιδρύεται το πρώτο τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης.¹⁵

2. επίδραση του φυσικού κλίματος και της ιστορίας της πόλης στους λογοτέχνες¹⁶: υποστηρίχθηκε ευρέως ότι η όποια ιδιαιτερότητα της λογοτεχνίας της Θεσσαλονίκης οφείλεται εν πολλοίς στο βόρειο κλίμα της, το οποίο επηρέασε καταλυτικά τον ψυχισμό των συγγραφέων και συνεπώς τις εκφραστικές/καλλιτεχνικές επιλογές/προτιμήσεις τους. Η «ενδοστρέφεια» και ο «εσωτερικός μονόλογος» που, κατά την κριτική, χαρακτηρίζουν τα έργα της «σχολής», θεωρούνται (η ανάλογη αισθητική) απόρροια του κλίματος της πόλης.

Παράλληλα, μεγάλη σημασία στη διαμόρφωση της «σχολής» θεωρείται ότι διαδραμάτισε και το ιστορικό παρελθόν της: οι πανταχού παρόντες (μετα)βυζαντινοί απόηχοί του και ο μυστικισμός που προκαλούν, ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της σε συνδυασμό με τον κοσμοπολιτισμό της, όπως προκύπτουν από τη συνύπαρξη πολυποίκιλων εθνοτικών ομάδων, η καίρια γεωγραφική της θέση που την κατέστησε ευσεβή πόθο, πανταχόθεν διεκδικούμενο, και πεδίο έντονων πολιτικών/κοινωνικών/οικονομικών διεργασιών.

Πρέπει εδώ να επισημανθεί, ότι ούτε το κλίμα ούτε και η ιστορία της πόλης (όχι ως καλλιτεχνικά ή αισθη(μα)τικά κατάλοιπα, αλλά ως αφήγηση συμβάντων) τροφодότησαν θεματικά το έργο των θεσσαλονικέων πρωτοπόρων. Ουσιαστικά, η επίδραση τους περιορίστηκε κυρίως στο ύφος τους και, αν αποδεχτούμε τα όσα κατά καιρούς υποστήριξαν, στον τρόπο σκέψης τους.

3. κλίμα/παράδοση «εσωτερικότητας/ενδοστρέφειας»¹⁷: οι όροι αποτελούν απλώς κοινούς τόπους, η σημασία των οποίων προσεγγίζεται μάλλον διαισθητικά/εμπειρικά

¹⁴ Εξάιρεση αποτελούν, ίσως, οι *Μακεδονικές ιστορίες* (1920) του Γ. Μόδη που, παρά τις προφανείς ατέλειές τους και την ποιοτική ανισότητά τους, ξεχωρίζουν από την υπόλοιπη λογοτεχνική παραγωγή.

¹⁵ Για τη λογοτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης πριν τη δεκαετία του '30 βλ.: Μπήτος (1936), Νίντας (1944) Πλαστήρας (1985), Πλαστήρας (1986), Χριστιανόπουλος (1986:391-404.), Κεχαγιόγλου (1997: 276-281), Χριστιανόπουλος (1999).

¹⁶ Θέμελης (1962: 1721), Θέμελης (1968), Αλαβέρας (1970: 22-26), Πίστας (1973: 31), Μακρής (1973: 259), Καζαντζής (1983: 18), Στεργιόπουλος (1985: 331-332), Καζαντζής (1985β: 393-394), Καζαντζής (1986: 11), Χεκίμογλου (1988: 238-242), Τσάκωνας (1990: 28-31).

¹⁷ Αργυρίου (1962: 392-393), Θέμελης (1962: 1718-1719), Κιτσόπουλος (1962: 1782-1783), Δέλιος (1968), Θέμελης (1968), Κιτσόπουλος (1968), Αλαβέρας (1970: 10, 48-51), Μακρής (1973: 255-259 και 311-315), Πίστας (1973: 32-33), Γούτης-Πιερής (1983), Καζαντζής (1983: 18), Καζαντζής (1985: 24, 27-28), Μπακόλας (1985: 30-31), Στεργιόπουλος (1985: 336-337), Καζαντζής (1985: 401-404), Ξεινός (1988: 224-230), Χεκίμογλου (1988: 243-244), Τσάκωνας (1990: 24-28).

και δεν έχει επακριβώς οριστεί. Απλουστευτικά, η θρυλούμενη «εσωτερικότητα» των θεσσαλονικέων θα μπορούσε να αποδοθεί ως απόρριψη της ρεαλιστικής καταγραφής της πραγματικότητας και στροφή προς το ίδιο το άτομο ή, επί το λογοτεχνικότερον, ως «αναζήτηση της συνείδησης» (Βιστωνίτης 1988).

Η «ενδοστρέφεια» προβλήθηκε ιδιαίτερα ως κατεξοχήν χαρακτηριστικό (αρνητικό ή θετικό, αναλόγως της άποψης του κρίνοντος) της λογοτεχνίας της Θεσσαλονίκης με στόχο να καταδειχθεί η αντίθεσή της, τεχνοτροπική πρωτίστως αλλά και ποιοτική οπωσδήποτε, προς τη σύγχρονή της λογοτεχνία της Αθήνας.

Σε άμεση αιτιακή σχέση με την «εσωτερικότητα» προβάλλεται ο «εσωτερικός μολόγος» (με υποτιθέμενο εισηγητή του στα καθ' ημάς τον Ξεφλούδα), ως η κυρίως αφηγηματική τεχνική της «σχολής», ικανή και αναγκαία συνθήκη μέσω της οποίας εκφράζεται η όποια «εσωτερικότητα». Εντούτοις, δεδομένων των, κάθε άλλο παρά όμοιων και ίδιου βαθμού, συγγραφικών επιλογών των συγγραφέων, είναι προτιμότερος ο όρος «ροή συνείδησης», ως (περιγραφικά) ευστοχότερος.

4. αδιαφορία, εκ μέρους των λογοτεχνών για τα σύγχρονά τους ιστορικά γεγονότα και τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες¹⁸: πολλάκις η κριτική εγκάλεσε τη «σχολή Θεσσαλονίκης» για την ανιστορική της θεματική και την επιδεικτική αγνόηση των σύγχρονών της κοινωνικών ζυμώσεων και οικονομικών εξελίξεων. Σε αντίθεση με πολλά από τα έργα της «γενιάς του '30» που αφορμώνται από τη σύγχρονή τους (ή έστω την προγενέστερη) ιστορική πραγματικότητα, στα λογοτεχνήματα της «σχολής» απουσιάζει, θαρρείς επιδεικτικά, κάθε αναφορά σε αυτήν.

Η συγκεκριμένη επιλογή των λογοτεχνών, απολύτως συνειδητή, αφενός συμβαδίζει με τις επιταγές της νεωτερικότητας που θέλει το υποκείμενο να στρέφεται προς τον ίδιο του τον εαυτό αμφισβητώντας (στην περίπτωση μας αδιαφορώντας για) την πραγματικότητα και αφετέρου υπερτονίζει τις διαφορετικές στοχεύσεις (συνεπώς και τους ανόμοιους τρόπους έκφρασης) από την υπόλοιπη συγκαιρινή τους λογοτεχνική παραγωγή.

5. δεκτικότητα στις πρωτοποριακές ευρωπαϊκές επιδράσεις και ταυτόχρονη ρήξη με τους εγχώριους (παραδοσιακούς) τρόπους γραφής¹⁹: η δεξίωση των μεσοπολεμικών ευρωπαϊκών λογοτεχνικών νεωτερισμών προβλήθηκε ιδιαίτερα ως κύριο χαρακτηριστικό της «σχολής», το οποίο αποδόθηκε αφενός στον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της πόλης (συνεπώς και στη δεκτικότητά της ως προς την αφομοίωση νέων ρευμάτων) και αφετέρου στην έλλειψη οποιασδήποτε προηγούμενης λογοτεχνικής παράδοσης που θα λειτουργούσε περιοριστικά και σαφώς καθοδηγητικά.

Ο «πνευματικός [αυτός] κοσμοπολιτισμός» (Σπανδωνίδης 1962: 1711) διευκόλυνε (και ως ένα βαθμό επέβαλε) την επιλογή απολύτως διάφορων τρόπων γραφής από αυτούς που χρησιμοποιούσε κατά παράδοση η «γενιά του '30». Εκτός της προφανούς προτίμησης υπέρ της πεζογραφίας, τα έργα της «σχολής» έχουν όλα τα χαρακτηρισ-

¹⁸ Αλαβέρας (1970: 10), Μπακόλας (1985: 35), Βιστωνίτης (1988: 138-139), Ξεινός (1988: 233-234), Χεκίμογλου (1988: 242-244), Σφυρίδης (1992: 11).

¹⁹ Άγρας (1983: 33), Παππάς (1938), Σπανδωνίδης (1962: 1711), Δέλιος (1968), Ντάλιας (1968), Αλαβέρας (1970: 11-17), Μακρής (1973: 255-259 και 311-315), Ζήρας (1979: 50), Μπακόλας (1985: 31), Καζαντζής (1985β: 395), Καζαντζής (1986: 12-14), Βιστωνίτης (1988: 134-135, 157-158), Mackridge (1997: 181).

τικά της πρωτοποριακότητας²⁰ και σαφώς διαφοροποιούνται από τα αστικά/ηθογραφικά/ιστορικά μυθιστορήματα/διηγήματα των Αθηνών.

Τέλος, πέραν των παραπάνω, συχνά αναφέρονται και τα εξής δευτερεύοντα χαρακτηριστικά: εμφανής υπερίσχυση της πεζογραφίας έναντι της ποίησης²¹, εμμονή στην ποιότητα των έργων²², αίσθημα κατωτερότητας και υφέρπουσα ζηλοφθονία προς τη «γενιά του '30»²³.

Παρά την, κατά περιπτώσεις και υπό προϋποθέσεις, επιμέρους ευστοχία τους, είναι προφανές ότι τα περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά είτε είναι απολύτως θετικιστικά, είτε υπακούν στις επιταγές μιας (ψευδο)κοινωνιολογικής μεθόδου εξέτασης του λογοτεχνικού φαινομένου ή, τέλος, αποτελούν γενικεύσεις που δεν ανταποκρίνονται στη (λογοτεχνική) πραγματικότητα. Συνάμα, ενώ προβλήθηκαν από την κριτική ως τα βασικά χαρακτηριστικά που συναποτελούν την ταυτότητα της «σχολής», ουσιαστικά πρόκειται για δυνάμει παράγοντες διαμόρφωσης της ταυτότητάς της – κι αυτό μόνο αν αποδεχτούμε ότι μπορούν να λειτουργήσουν (ή καλύτερα, ότι λειτούργησαν) ως τέτοιοι.

Οι συγγραφείς άλλωστε, που ερήμην του κατασκευάστηκε και εδραιώθηκε η συζητούμενη ταυτότητα, αρνούνται κατηγορηματικά την ένταξή τους σε μια ομάδα με υποτιθέμενες κοινές συνιστώσες και ετεροκαθορισμένη συνισταμένη. Έτσι, μέσω των *Μακεδονικών Ημερών*, θα απαντήσουν στο άρθρο του Άγρα, ορθοτομώντας, ότι

Πρώτα απ' όλα η κίνηση που σημειώνεται εδώ [στη Θεσσαλονίκη], ή καλύτερα η αρχή μιας κινήσεως, η οποία τείνει να δημιουργήσει μια παράδοση, δεν είναι φαινόμενο αθροισματικό, αλλά φυσικό φαινόμενο μιας ανάγκης, που έγινε σύγχρονα αισθητή, από μερικούς ανθρώπους που β λ έ π ο υ ν' ούτε είναι φαινόμενο ξαφνικό, αλλά μια συνέχεια κι ως ένα μέρος μια αντίδραση σ' ό,τι γινόταν στον τόπο αυτό ως το 1929 (ανώνυμο 1935β: 332, η υπογράμμιση δική τους).

Άλλωστε, για τους περισσότερους από αυτούς, η κίνηση που προβλήθηκε από την κριτική ως «σχολή» δεν είναι άλλο από «μια τάση ανανεώσεως της πεζογραφίας» (Ξεφλούδας 1983), από «μια σύμπτωση να βρεθούμε σε έναν κύκλο 5-6 άνθρωποι με κοινά ιδανικά κι ο καθένας να εκφράζεται σύμφωνα με την ατομική του ιδιοσυστασία» (Βαφόπουλος 1985), από «μια στροφή προς τα έσω» (Δέλιος 1968), από « 'κλίμα' με την καλλιτεχνική και πνευματική σημασία, ένα κάτι που το αισθάνεται κανείς, σαν κοινή ατμόσφαιρα, που ενοποιεί τον διαφορισμό, χωρίς να τον καταργεί ή να τον μειώνει» (Θέμελης 1968).

Είναι ενδεικτικό ότι και πριν ακόμα από το θεμελιωτικό άρθρο του Άγρα, οι συγγραφείς της Θεσσαλονίκης αρνούσαν της συγκατάταξή τους βάσει κοινών χαρακτηριστικών τους, υποστηρίζοντας απλούστατα ότι τέτοια δεν υπάρχουν ή, ακόμα κι αν εντοπίζονται, δεν αρκούν για να αιτιολογήσουν τον όρο «σχολή». Όπως προκύπτει από τις τρεις έρευνες που δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*²⁴:

²⁰ Βλ. τα όσα εντοπίζουν οι Βιστωνίτης (1988: 162) και Κεχαγιόγλου (1997: 282-283).

²¹ Αργυρίου (1962: 393), Mackridge (1997: 180), κ.α.

²² Αλαβέρας (1970: 49-50), Καζαντζής (1981: 29-30), Βιστωνίτης (1988: 133-134, 161).

²³ Lavagnini (1969: 344-345), Μπακόλας (1985: 31), Τσάκωνας (1990: 444-445).

²⁴ Το 1933, 1934 και 1935 με τους αντίστοιχους τίτλους: «Υπάρχει στη Θεσσαλονίκη πνευματική κίνησης;», «Ανάμεσα στους παράγοντας της πνευματικής μας ζωής» και «Με τους λογοτέχνες και συγγραφείς, τους ποιητές και τους λογίους μας».

Τα μέλη της «ομάδας» των *Μακεδονικών Ημερών* αρνήθηκαν την ένταξή τους σε μια ορισμένη λογοτεχνική σχολή, εμμένοντας στο επιχείρημα ότι αποτελούν ξεχωριστές περιπτώσεις, ή αλλιώς «ατομικότητες», οι οποίες, απλώς, συνεργάστηκαν για την υπηρεσία ενός υπερατομικού, ενός ανώτερου σκοπού, που, όπως δήλωσαν, ήταν η δημιουργία πνευματικής κίνησης στη Θεσσαλονίκη. Βέβαια, πίσω από αυτόν τον ομολογημένο σκοπό υπήρχε η επιθυμία της εισαγωγής νέων αντιλήψεων στην ελληνική πεζογραφία, που τους διαφοροποιούσαν από τη ρεαλιστική πεζογραφία και εν τέλει τους έφεραν στην πρώτη γραμμή της λογοτεχνικής επικαιρότητας (Σιόλα 2010: 385).²⁵

Συνοψίζω: ο όρος «σχολή Θεσσαλονίκης» προτάθηκε από τον Άγρα για να περιγράψει την πρωτοποριακή πεζογραφική κίνηση της Θεσσαλονίκης στη δεκαετία του '30, η οποία οφείλονταν στο έργο των Γιαννόπουλου, Δέλιου, Ξεφλούδα και Πεντζίκη, βασικών συνεργατών των *Μακεδονικών Ημερών*. Έκτοτε, και αφού αρχικά αποδόθηκε σε ολόκληρο τον κύκλο του περιοδικού, καθιερώθηκε σταδιακά ως αντιπροσωπευτικός σύνολος της λογοτεχνίας της πόλης, αφού θεωρήθηκε ότι τα χαρακτηριστικά της κατ' Άγραν «σχολής» προσιδιάζουν και στα υπόλοιπα έργα, ανεξαρτήτως της ειδολογικής ή χρονολογικής κατάταξής τους.

Το παράδοξο είναι ότι ο όρος φαίνεται να οφείλει την ιστορικοποίησή του όχι στους, μειωνηφούντες, υποστηρικτές του αλλά σε όσους κατηγορηματικά τον αρνούνται, δεδομένων ότι από τη μια τον χρησιμοποιούν επαναλαμβανόμενα ακριβώς για να τον αποδομήσουν, συμβάλλοντας έτσι στην (από την ανάποδη) καθιέρωσή του, ενώ από την άλλη δεν αντιπροτείνουν κάποιον επιτυχέστερο.

Με άλλα λόγια, παρά τις δικαιολογημένες ενστάσεις ως προς την δοκιμότητά του και την ποικιλοτρόπως πλαστογραφημένη του ταυτότητα, ο όρος «σχολή Θεσσαλονίκης» σημαίνει – ελλείψει άλλου, ευστοχότερου – γραμματολογικά όχι μόνον τη μοντερνιστική λογοτεχνική παραγωγή της γενιάς του '30 στη Θεσσαλονίκη αλλά και τη μεταγενέστερη λογοτεχνική παραγωγή που δέχτηκε τις επιδράσεις της. Κι εδώ ακριβώς έγκειται η ουσία της προβληματικότητάς του.

Μέχρι εδώ, λοιπόν, έχουμε το χρονικό της δημιουργίας του όρου, όπως προκύπτει από μερικά πολύ αξιόλογα ενσταντανέ· μια εικόνα, θολή ίσως αλλά τουλάχιστον με εμφανή περιγράμματα, για το πώς· πώς συγκροτήθηκε η ταυτότητα της μοντερνιστικής κίνησης της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης αρχικά, αλλά και πώς έφτασε η ίδια ταυτότητα να αντιπροσωπεύει έργα κάθε άλλο παρά συνομήλικα και τεχνοτροπικά/θεματικά/ειδολογικά συγγενή.

Μένει να απαντηθεί και το γιατί· γιατί η ταυτότητα της «σχολής» συγκροτήθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο ώστε να αποκοπεί από το σώμα της υπόλοιπης λογοτεχνικής παράδοσης αφενός και να θεωρείται διάφορη από ό,τι (καλώς ή κακώς) ορίστηκε ως «γενιά του '30» αφετέρου; Προκύπτουν λοιπόν τα εξής επιμέρους ερωτήματα:

- πώς εντάσσεται η μοντερνιστική κίνηση της Θεσσαλονίκης, που καθιερώθηκε ως «σχολή Θεσσαλονίκης», στη μεσοπολεμική μας λογοτεχνία;
- ποιά η σχέση της με την ελληνική λογοτεχνική παράδοση αλλά και με τη σύγχρονή της λογοτεχνική παραγωγή;
- ποιά είναι τα κοινά ή διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά της ως προς τη «γενιά του '30»;
- πώς δεξιώνεται τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό η «σχολή» και πώς η «γενιά του '30» και γιατί;

²⁵ Ευχαριστώ την κ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου για τη βιβλιογραφική υπόδειξη.

- πόσο παρεκκλίνουν οι στοχεύσεις της από τον ορίζοντα των προσδοκιών κοινού και κριτικής;

Η απάντηση σε αυτά ή παρόμοια ερωτήματα μπορεί να συμβάλει στην ανασυγκρότηση της λογοτεχνικής ταυτότητας της «σχολής Θεσσαλονίκης», οδηγώντας πιθανότατα στην ίδια της την αυτοαναίρεση. Οπωσδήποτε – ανασυγκροτημένη ή μη, αποδεκτή ή όχι – η νέα ταυτότητα δεν θα είναι παρά μια απόπειρα, επιτυχέστερη ίσως αλλά εξίσου μάταια εντέλει, (περι)ορισμού ενός γοητευτικού λογοτεχνικού φαινομένου, που, αρνούμενο να υπακούσει στα καραντωνικά προστάγματα ή να συμμετάσχει στα υπερρεαλιστικά αθύρματα, εισήγαγε τη νεωτερικότητα στα καθ' ημάς.

Βιβλιογραφία

- Άγρας 1936, Τέλλος Άγρας, [επιστολή στις] *Μορφές*, τχ. 3, Μάιος, σς. 100-102.
- 1983, Τέλλος Άγρας, «Μια ματιά στη λογοτεχνική Θεσσαλονίκη. Πρόσωπα και κείμενα», *Ο Πολίτης*, ειδ. τχ., Νοέμβρ. σς. 32-39 (αναδημοσίευση από τα *Ελληνικά Φύλλα*, τχ. 5, Ιουλ. 1935, σς. 143-151).
- Αλαβέρας 1970, Τηλέμαχος Αλαβέρας, *Διηγηματογράφοι της Θεσσαλονίκης*, Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη.
- ανώνυμο 1935α, [στα «Σχόλια»], *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ. 1, Φεβρ., σ. 45.
- 1935β, [στα «Σχόλια»], *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ. 8-9, Σεπτ.-Οκτ., σς. 332-333.
- 1937, «Η Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ. 11-12, Νοέμβρ.-Δεκ., σ. 269.
- Αργυρίου 1962, Αλέξανδρος Αργυρίου, «Η λογοτεχνική ζωή της Θεσσαλονίκης τα τελευταία τριάντα χρόνια. Σχέδιο εισαγωγής», *Επιθεώρηση τέχνης*, τχ. 94-95, Οκτ.-Νοέμβρ. 1962, σς. 390-415.
- Βαφόπουλος 1962, Γιώργος Βαφόπουλος, «Η παλιά φρουρά», *Νέα Εστία*, τχ. 850, Δεκ., σς. 1714-1717.
- 1985, Γιώργος Βαφόπουλος, [συνέντευξη στο] *Διαβάζω*, τχ. 126, Ιουλ.-Αύγ., σς. 64-72.
- Βιστωνίτης 1988, Αναστάσης Βιστωνίτης, «Αναζήτηση της συνείδησης. Αναφορές στην πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», *Νέα Πορεία*, ειδ. έκδοση 'Λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης', Ιούν., σς. 131-169.
- Γεωργιάδης 1937, Αχιλλέας Γεωργιάδης, «Η Αθήνα και οι επαρχίες», *Μορφές*, τχ. 2, Απρ., σς. 51-53.
- Chiarpone 2006/2009, Jean-Luc Chiarpone, *Le mouvement moderniste de Thessalonique. 1932-1939*, t. 2, L' Harmattan, Paris 2006 (t.1)/2009 (t.2).
- Γούτης-Πιερής 1983, Στέλιος Γούτης, Μιχάλης Πιερής, «Πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης. Εισαγωγή», *Ο Πολίτης*, ειδ. τχ. Νοέμβρ., σς. 7-13.
- Δέλιος 1968, Γιώργος Δέλιος, [απάντηση στην έρευνα «Υπάρχει η λεγόμενη 'σχολή Θεσσαλονίκης';»], εφ. *Εσπερινή ώρα*, 18 Σεπτ.
- Dictionnaire 2005, *Dictionnaire des terms littéraires*, Honoré Champion, Paris.
- Ζήρας 1979, Αλέξης Ζήρας, «Θεώρηση της νεοελληνικής κοινωνίας και λογοτεχνίας. Η πεζογραφία από το 1880 ως το 1940», *Διαβάζω*, τχ. 16, Ιαν., σς. 38-51.
- Ζώρας 1936, Γεώργιος Ζώρας, «Επαρχία και πνευματική ζωή», *Νέα Εστία*, τχ. 229, 1 Ιουλ., σς. 921-928.
- Θέμελης 1962, Γιώργος Θέμελης, «Το κλίμα ψυχής στην ποίηση της Θεσσαλονίκης», *Νέα Εστία*, τχ. 850, Δεκ., σς. 1718-1722.
- 1968, Γιώργος Θέμελης, [απάντηση στην έρευνα «Υπάρχει η λεγόμενη 'σχολή Θεσσαλονίκης';»], εφ. *Εσπερινή ώρα*, 24 Σεπτ. 1968.
- Καζαντζής 1981, Τόλης Καζαντζής, [συνέντευξη στο] *Τέχνη και πολιτισμός*, τχ. 8, Απρ.-Μάιος, σς. 28-30.

- 1983, Τόλης Καζαντζής, «Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», *Ο Πολίτης*, ειδ. τχ, Νοέμβρ. σς. 14-21 (και σε αναπτυγμένη μορφή στη *Νέα Εστία*, τχ. 1403, Χριστ. 1985, σς. 392-406).
- 1985α, Τόλης Καζαντζής, «Τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα και το πνευματικό κλίμα της Θεσσαλονίκης», *Διαβάζω*, τχ. 128, 8 Οκτ., σς. 22-29.
- 1985β, Τόλης Καζαντζής, «Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», *Νέα Εστία*, τχ. 1403, Χριστ., σς. 392-406.
- 1986, Τόλης Καζαντζής, ««Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης (Σχέδιο μελέτης)», *Αντί*, τχ. 324, 15 Αυγ., σς. 12-15.
- Κεχαγιόγλου 1997, Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η λογοτεχνική παραγωγή στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912» στο Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη, ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σς. 276-299.
- Κιτσόπουλος 1962, Γιώργος Κιτσόπουλος, «Παράδοση εσωτερικότητας. [Οι πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης]», *Νέα Εστία*, τχ. 850, Δεκ., σς. 1782-1785.
- 1968, Γιώργος Κιτσόπουλος, [απάντηση στην έρευνα «Υπάρχει η λεγόμενη ‘σχολή Θεσσαλονίκης’;»], εφ. *Εσπερινή ώρα*, 8 Οκτ.
- Κύρου 1984, Κλείτος Κύρου, [συνέντευξη στο] *Η Λέξη*, τχ. 38, Οκτ., σς. 726-728.
- Lavagnini 1969, Bruno Lavagnini, «Πανόραμα της νεότερης ποίησης», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 106-107, Ιουλ.-Αύγ., σς. 338-345.
- Λεξικό 2007, *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι*, Πατάκης, Αθήνα.
- Mackridge 1997, Peter Mackridge, «Cultivating new lands: the consolidation of territorial gains in Greek Macedonia through literature, 1912-1940» στο P. Mackridge, E. Yannakakis (eds.), *Ourselves and others. The development of a Greek cultural identity since 1912*, Berg, United Kingdom, σς. 175-186.
- Μακρής 1973, Σόλων Μακρής, «Πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης», *Κριτικά φύλλα*, τχ. 10, Ιουλ., σς. 255-259 και τχ. 13, Ιαν.-Φεβρ. 1974, σς. 23-27.
- Μπακόλας 1985, Νίκος Μπακόλας, «Πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης», *Διαβάζω*, τχ. 128, 8 Οκτ., σς. 30-35.
- Μπήτος 1936, Ιωάννης Μπήτος, «Μικρή συμβολή στη μακεδονική λογοτεχνία», *Μορφές*, τχ. 2, Απρ., σς. 43-50 (αναδημοσίευση στο *Ο Πολίτης*, ειδ. τχ., Νοέμβρ. σς. 40-42).
- Νίντας 1944, Μπάμπης Νίντας, «Βορειοελληνική ποίηση. 1900-1940», *Μακεδονικά γράμματα*, τχ. 3, 20 Φεβρ. - τχ. 13-14-15, 1 Οκτ.
- Ντάλιας 1968, Χρήστος Ντάλιας, [απάντηση στην έρευνα «Υπάρχει η λεγόμενη ‘σχολή Θεσσαλονίκης’;»], εφ. *Εσπερινή ώρα*, 18 Σεπτ.
- Ξεινός 1988, Γιώργος Ξεινός, «Ανατρίχιασμα στο περίγραμμα της πεζογραφίας της Θεσσαλονίκης. (Το γιατί, το τί, το πώς)», *Νέα Πορεία*, ειδ. έκδοση ‘Λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης’, Ιούν., σς. 215-237.
- Ξενοπούλου 1938, Γρηγόριος Ξενοπούλου, «Η Θεσσαλονίκη επαναστατεί», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 30 Ιαν.
- Ο βραδυνός 1933, «Δεν μιμείται», εφ. *Η Απογευματινή*, 11 Απρ.
- Ξεφλούδας 1983, Στέλιος Ξεφλούδας, [συζήτηση στο] *Ο Πολίτης*, ειδ. τχ, Νοέμβρ., σς. 22-31.
- Οι Μακεδονικές Ημέρες 1934, «Επαρχία και πρωτεύουσα», *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ. 6-7, Ιούν.-Ιουλ., σς. 193-194.
- Παππάς 1938, Νίκος Παππάς, «Η πνευματική Θεσσαλονίκη», εφ. *Καθημερινή*, 31 Ιαν.
- Πίστας 1973, Παναγιώτης Πίστας, «Η λογοτεχνική Θεσσαλονίκη (I). Τα πρόσωπα και τα περιοδικά», στο *Εν Θεσσαλονίκη. Άρθρα και σημειώματα*, Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη, σς. 31-38.
- Πλαστήρας 1985, Κώστας Πλαστήρας, «Η λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας (1850-1912)», *Διαβάζω*, τχ. 128, 8 Οκτ., σς. 15-21.
- 1986, Κώστας Πλαστήρας, «Η πρώτη λογοτεχνική δεκαετία μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (1912-1922)», στα Πρακτικά συμποσίου *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σς. 363-389.
- Reallexikon 1997, *Reallexikon der deutschen literatur wissenschaft*, t. 1, Walter der Gruyter, Berlin.

- Σιόλα 2010, Βούλα Σιόλα, *Το περιοδικό Μακεδονικές Ημέρες (1932-1939, 1952-1953)*, αδημ. διδακτ. διατρ., Φιλολογ. σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Στεργιόπουλος 1985, Κώστας Στεργιόπουλος, «Σχολή Θεσσαλονίκης, ένα θέμα για συζήτηση», *Νέα Εστία*, τχ. 1403, Χριστ., σς. 330-339.
- Σπανδωνίδης 1962, Πέτρος Σπανδωνίδης, «Σε αναζήτηση μιας φυσιογνωμίας», *Νέα Εστία*, τχ. 850, Δεκ., σς. 1710-1711.
- Σφυρίδης 1990, Περικλής Σφυρίδης, [εισαγωγή στο αφιέρωμα «Οι ποιητές της Θεσσαλονίκης»], *Το τράμ. Ένα όχημα*, ειδ. τχ. 11-12, Ιαν., σς. 5-10.
- Τσάκωνας 1990, Δημήτρης Τσάκωνας, *Η σχολή Θεσσαλονίκης (Πεζογραφία-ποίηση-δοκίμιο)*, Liquid letter, Αθήνα.
- Χάρης 1934α, Πέτρος Χάρης, «Επαρχιακοί ορίζοντες», *Νέα Εστία*, τχ. 178, 15 Μαΐου, σ. 470.
- 1934β, Πέτρος Χάρης, «Προς Θεσσαλονικείς», *Νέα Εστία*, τχ. 189, 1 Νοεμβρ., σ. 998.
- 1935, Πέτρος Χάρης, «Παράπονα και παρεξηγήσεις», *Νέα Εστία*, τχ. 198, 15 Μαρ., σ. 292.
- 1936, Πέτρος Χάρης, «Ένας απολογισμός», *Νέα Εστία*, τχ. 229, 1 Ιουλ., σ. 945.
- Χεκίμογλου 1988, Ε.Α. Χεκίμογλου, «Κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της «Σχολής Θεσσαλονίκης»: μια μη φιλολογική εκδοχή», *Νέα Πορεία*, ειδ. έκδοση 'Λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης', Ιούν., σς. 238-270.
- Χριστιανόπουλος 1986, Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Η ποίηση στη Θεσσαλονίκη από το 1913 ως το 1940», στα Πρακτικά συμποσίου *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σς. 391-404 [αναδημοσίευση στο *Αντί*, τχ. 324, 15 Αυγ. 1986, σς. 21-25].
- 1999, Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Η λογοτεχνία στη Θεσσαλονίκη (1850-1950). Σύντομο διάγραμμα*, Βιβλιοπωλείο Ραγιά, Θεσσαλονίκη.